

ДР. БОРИС МАТЮШЕНКО
ПРОФЕСОР УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАГІ

АНТРОПОЛЬОГІЧНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

DR BORIS MATUCHENKO
PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ UCRAINIENNE
DE PRAGUE

LES CARACTÈRES ANTHROPOLOGIQUES
DU PEUPLE UCRAINIEN

ПРАГА 1930
НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАГІ
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАГІ

U 27861

40789

ДР. БОРИС МАТЮШЕНКО
ПРОФЕСОР УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ

АНТРОПОЛЬОГІЧНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

---

*(Відбитка із „Наукового Ювілейного Збірника
Українського Університету в Празі,
присвяченого П. Президентові Т. Г. Масарикові.“ Ч. II.)*

DR BORIS MATUCHÈNKO
PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ UCRAINIENNE
DE PRAGUE

LES CARACTÈRES ANTHROPOLOGIQUES
DU PEUPLE UCRAINIEN

ПРАГА 1930

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ

U 278.61

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186244437

628517

Антропологічні прикмети українського народу ще й досі добре не з'ясовано. Причини цього явища різні: з одного боку українці ділили в цьому відношенні спільну долю з іншими славянськими народами, бо досліді і всіх інших славян почалися порівнюючи недавно, але з другого боку на перешкоді до ближчого пізнання антропологічних властивостей українців були особливі умови українські. Антропологів-українців і тепер є дуже мало, а донедавна їх майже й зовсім не було; нечисленні антропологічні досліді українців, коли й переводились, то майже виключно російськими або польськими вченими. На ці несприятливі обставини вказував вже 40 років тому проф. Володимир Антонович, коли він писав: „Русини (українці) опинилися в обставинах доволі оригінальних: з двох сусід ні оден, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх яко за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії Поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що Русини ніщо більш, як різновидність Поляків, в Росії Москалі правлять, що Русини тільки вітка Великоросів.“ На жаль, твердження В. Антоновича зберегло свою силу й до нинішнього дня, принаймні що-до відмовлення українцям їх окремішности з боку значної частини російських і польських вчених, а також з боку й інших вчених, що йдуть їх слідами. Цілком зрозумілим є, що при переведенні антропологічних дослідів українського населення з „загально-російської“ чи з „загально-польської“ точки погляду, без узгляднення національних відмін, особливо серед мішаного населення, багато даних втрачало свою вартість і не могло служити пізнанню антропологічних прикмет українського народу. Зрозумілим є також, що систематичне дослідження антропологічне якого-будь населення вимагає досить значних коштів, а головне організаційної підтримки з боку державних органів. Працюючи під чужою державною владою, нечисленні українські антропологи мусіли звичайно переборювати великі труднощі при своїй праці. Але при всіх цих об'єктивних несприятливих обставинах, що перешкоджали пізнанню антропологічних властивостей українського народу, не мала вина лежить на нас самих, бо й досі велика частина нашої інтелігенції цілком байдуже ставиться до питання, що з такою силою кидав їй, вже більш восьмидесяти років тому наш великий поет: „що ми? чії діти? яких батьків?“ Все-ж поволі, різними шляхами, антропологічні досліді українського народу поступали наперед; зібрано вже значний

науковий матеріал, на підставі якого можна, хоч ще й неповно, визначити антропологічний характер нашого населення.

Антропологічні дослідження українського народу, як і інших славянських народів, почато в другій половині XIX століття а саме з 1861 року (*Kopernicki* 1861, *Welcker* 1862, *Andree* 1870, *Проценко* 1871, *Головацький* 1876, *Чубинський* 1877, *Weissbach* 1878, *Majer*, *Vlach* 1879). Праці ці носили випадковий, несистематичний характер, оперували з надто незначним матеріалом, а тому не могли мати більшого наукового значіння. Важливішими були праці *Майєра* і *Коперницького*, присвячені українському населенню Східної Галичини, що публікувалися щорічними збірниками в Кракові, починаючи від р. 1877 до 1885.

У 80-тих роках з'являються праці *Еркєрта*, *Емме*, *Дібольда*, *Талька-Гринцевича*, *В. Антоновича*, *Дзедушицького*, *Гіммель фон Агісбурга*; ще більше праць приносять р. р. 90-і: *Попова*, *Ікова*, *Краснова*, *Петрова*, *Гильченка* та особливо багато *Талька-Гринцевича*.

Але систематичне дослідження українського населення на всьому заселеному ним просторі почато властиво лише з XX століття. Як подає *І. Раковський*, на засіданнях Парижського Антропологічного Товариства, яке до кінця минулого століття було осередком наукового антропологічного руху, часто виникало питання: до якої „раси“ належать українці? Щоб рішити це питання, Т-во постановило дослідити антропологічні прикмети українського народу і доручило цю наукову місію діяльному членові Т-ва професорові Антропологічної Школи в Парижі українцю *Хведору Вовку*. При допомозі Парижського Антр. Т-ва та Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові *Х. Вовк* на протязі 3-х років (1903—1905) досліджував антропологічні прикмети українського народу в Галичині, Буковині та Угорщині (теперішньому Підкарпаттю в Чехословаччині). Результати цих своїх дослідів *Вовк* опублікував почасти в „Бюлетенях“ Парижського Антропол. Т-ва (1905, 1906), почасти в „Матеріалах до українсько-руської етнології“ у Львові (1908).

В р. 1906 *Х. Вовк*, який був примушений з р. 1879 жити по-за межами Росії, одержує можливість переїхати до Петербургу, де його було обрано директором Музею Олександра III та доцентом антропології Університету. *Вовк* закладає там значний осередок антропологічної праці, створює свою школу учнів, що переймають традиції французької школи антропологів, в якій був науково вихован і сам *Вовк*. В той же час *Вовк* провадить величезну працю що-до організації української частини етнографічного відділу Музею; разом зі своїми учнями на протязі кількох років переводить надзвичайно цінні досліді Мізинської палеолітичної стації на Чернігівщині. Особливою заслугою цього найбільшого українського антрополога є, що від часу свого переїзду до Петербургу аж до р. 1916 він провадить разом зі своїми учнями *Алешо*, *Артюховим*, *Кондрашенком*, *Крижанівським*, *Лебедєвим*, *Пахловим*, *Руденком*, *Мих. Русовим* (?), *В. Сахаровим*, *Л. Чикаленком*, *О. Шульгиним* та инш. систематичне дослідження антропологічних властивостей українців в різних місцевостях України.

Незалежно від *Вовка* в той же час з'являються праці: *Краснова* (Українці Харківщини), *Кожухова* (Волинь), *Білодіда* (Чернігівщина), *Прохорова* (Вороніжчина), *Магєровського* (Галичина) та інші.

Спіраючись на весь величезний досвід своєї многолітньої праці, на результати антропометричних pomірів своїх власних та своїх численних учнів (біля 3700), а також, очевидно, на всю тогочасну відповідну літературу, Вовк сформулював свої висновки про антропологічні властивості українців лише в 1916 році в своїй знайшій праці: „Антропологічні особливості українського народу“, виданій по-російському в науково-популярному виданні: „Украинский вопросъ въ его прошломъ и настоящемъ.“

Думки Вовка стали основоположними для всіх дальших антропологічних студій українського народу, вони дали по-перше ключ до зрозуміння його антропологічного характеру. Через це ми дозволимо собі на них трохи довше спинитися.

Вовк поділив в антропологічному відношенні всю територію, заселену українським народом, на три смуги:

I. Північна смуга: українська частина Курщини, Чернігівщина, Радомишльський пов. Київщини, північна Волинь, Холмщина.

II. Середня смуга: українська частина Вороніжчини, Харківщина, Полтавщина, Київщина (крім Радом. пов.), північне Поділля, південна Волинь, Сх. Галичина (крім Гуцульщини, півд. Бойківщини, Закарпаття).

III. Південна смуга: Гуцульщина, південна Бойківщина, південне Поділля, Херсонщина, Катеринославщина, Таврія, Кубань, українські колонії в Бачванському комітаті Угорщини (в теперішній Югославії).

Головні антропологічні прикмети українського населення цих трьох смуг Вовк характеризував так:

В 1-ій смузі: волосся та очі досить ясні, зріст близький до середнього, переважно гіпобрахікефали, високоголові, середньолиці, ніс досить широкий, профіль часто угнутий.

В 2-ій смузі: волосся більш темне, очі темні, зріст вище середнього, голова майже брахікефальна, висока, лице середньо-широке, ніс вузький, профіль переважно прямий.

В 3-ій смузі: волосся та очі ще темніші, зріст майже високий, голова майже кругла, висока, лице середньо-широке, ніс вузький, рівний.

Узагальнюючи ці дані, Вовк дав таку антропологічну характеристику українців:

„I. Українці є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахікефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довшими нижніми кінчинами. Сполучення цих ознак ми вважаємо можливим визнати *українським антропологічним типом*.

II. Відхилення від цього етнічного типу, нечисленні по кількості осіб, спостерігаються головню по краях території, заселеної українцями; їх легко пояснити сусідніми етнічними впливами.

III. Зміцнюючись з північного сходу на південний захід, український тип найбільше виявлений в середній, а особливо в південній смузі України.

IV. Порівнюючи антропологічні ознаки українців з такими ж самими ознаками інших славянських народів, ми бачимо, що українці безперечно виявляють найбільшу спорідненість з південними та західними слав'янами (за винятком поляків), і згідно з поглядами

*Нату*¹⁾ і *Deniker'a*, повинні бути зараховані до т. зв. адриатичної або динарської раси, яку ми охоче б назвали славянською.

V. З огляду на брак даних для припущення про склад первісного українського племені з двох рас (темної, високої і короткоголової та світлої, низькорослої, довгоголової), а також з огляду на досить, на нашу думку, ясні й всіма признані ознаки етнічної змішанності великоруського, білоруського та польського племен, яка до того-ж сталася за порівнюючи недавніх, майже історичних, часів, ми гадаємо, що й припущення про склад первісного славянського племені з двох елементів не має належних підстав. Різницю між славянськими племенами, констатовану по-перше *Нату*, треба стосувати тільки до сучасних нам славян, беручи цей термін в лінгвістичному розумінні“.

Хведір Вовк, на жаль, не докінчив своїх студій над великим зібраним ним матеріалом. В р. 1917 він одержує ступень доктора географії та етнографії honoris causa Петроградського університету, а трохи згодом його обрано професором Київського університету по кафедрі географії та антропології та запрошено взяти участь в організації Української Академії Наук. З молодим ентузіазмом, не дивлячись на свій поважний вік (Вовк народився р. 1847, одже мав тоді по-над 70 літ), з надією закласти нарешті осередок для вивчення антропології України в самому її центрі— Києві, вирушив Х. Вовк на Україну для наукової праці і вже був близький до здійснення своїх давніх бажань, як несподівано в дорозі занедужав і 30 червня 1918 р. помер у Жлобині.²⁾

В ближчі після смерті проф. Вовка роки загальні умови життя на Україні виключали можливість продовження антропологічної праці. Але вже в 1920 р. оден з найкращих учнів Вовка *Олександр Алешио* підняв наново ідею свого вчителя-заснувати в Києві осередок антропологічної праці. Підготувавши для цього ґрунт в Українській Академії Наук, Алешио вибрався до Ленінграду по наукову спадщину, що її заповів проф. Вовк для України. Неймовірні труднощі перевозу, надзвичайно тяжкі умови перебування в Ленінграді забрали дуже багато сил і здоров'я, та все-ж таки Алешові пощастило перевезти до Києва всю дорожочинну спадщину Вовка. Дня 29. березня 1921 р. при Українській Академії Наук було засновано „Музей антропології та етнології ім. Хв. Вовка“ та першим керувником нової установи обрано О. Алешио. В основу Музею було покладено всю наукову спадщину

¹⁾ *Нату*, як відомо, поділяв славян на дві групи: 1. світловолосі, світлоокі, гіпобрахікефальні, низькорослі (= орієнтальна раса *Deniker'a*); до цієї групи стосують я полабські славяне (венди, поляки, білоруси, великоруси, і 2. темноволосі, темноокі, брахікефальні, ви окого зросту (= динарська раса *Deniker'a*), сербо-крати, лівонці, чехи, словаки, українці. Думку про приналежність українців до цієї другої славянської групи *Нату* висловив по-перше ще в 1876 р. підчас свого побуту в Києві на археологічно-історичному з'їзді: його вразила тоді помічена ним подібність українців до сербо-хорватів. Між иншим що-до чехів і словаків, то думка *Нату* не була підтверджена дальшими дослідями (*Matiegka* та инш.): серед них переважаючим являється альпійський расовий тип (темний, круглоголовий, малого зросту).

²⁾ Оден із найстарших учнів і співробітників Вовка д-р Іван Раковський в своїй праці „Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу“ подає чомусь, що Вовк вмер в 1916 р. Можливо, що це друкарська помилка. (Див. Збірник матем.-природ.-лік. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка. Львів, 1925, стор. 184).

проф. Вовка, що складалася з книгозбірні, численних наукових антропологічних, етнографічних та палеоетнологічних матеріалів у формі колекцій річей, рукописних матеріалів, заміток, малюнків, карток антропометричних pomірів, фотографій та инш., а також відповідні збірки колишнього Українського Наукового Т-ва в Києві.

Організаційна праця забрала й так вже підірване здоровля О. Алешо, і на весні р. 1922 він помер. Наступником Алешо в керуванні установою став *Анатоль Носів*. Назву інституції, через технічні причини, змінено на „Кабінет антропологии та етнології ім. Х Вовка“ (з музеєм при ньому).

„Кабінет“ поділено на три секції: антропологии, етнології та передісторії (палеоетнології), окремо організовано бібліотеку.

Звіт про діяльність Кабінету за перші роки його існування (до 1925) подано в „Бюлетеню Кабінету Антропологии та Етнології ім. Ф. Вовка“ ч. I, 1925; за дальше тріліття — в збірнику „Антропология“ (Київ, 1928).

Праця Кабінету провадиться в обставинах дуже тяжких. Як довідуємось зі згаданих звітів, Кабінет і досі має тільки одну штатну посаду (керownika), не має коштів на оплату інших співробітників; за перших років існування не мав можливости провадити самостійні антропологічні досліді, „бо довгий час не мав власних антропометричних інструментів та різних потрібних для цього приладь“; Кабінет міг поповнювати свою бібліотеку тільки безплатними пожертвами та шляхом обміну, не міг нічого закупити, бо „на поповнення бібліотеки Кабінет дістав за три роки тільки 3 крб“. Ці обставини треба мати на увазі, оцінюючи працю Кабінету за весь час його існування; треба, вірніше, подивляти, як в *таких* умовах праці співробітники Кабінету змогли зробити те, що ними зроблено. А зроблено чимало. Це стосується особливо до праці в галузях етнології та передісторії: шляхом численних екскурсій (при цьому варто зазначити, що значна частина екскурсій відбувалася коштами самих співробітників) зібрано багато нового матеріалу, крім того з 1925 року опрацьовується матеріал Мизинських розкопів Вовка та його учнів, готується видання спеціального „Мизинського збірника“. Не входить в поставлене нами тут завдання ближче зупинятися на результатах праці Кабінету в цьому напрямі; вони публіковані здебільшого в „Етнографічному Віснику“ Академії Наук. Що-до антропологічної праці, то зрозумілим є, що при відсутности інструментарія й коштів, вона була примушена обмежитись майже виключно опрацьовуванням матеріалів, зібраних раніше Вовком та иншими. Все-ж Кабінет видав дві антропологічні праці, до ближчого ознайомлення з якими ми й звернемось.

Обидві праці належать *А. Носову*, керownika Кабінету Антропологии. Перша — „Українці Поділля“ („Етнографічний Вісник“, кн. 5. Київ, 1927) присвячена розгляду антропологічного матеріалу, зібраного автором в 1926 р. на Поділля, головно в Кам'янецькій окрузі. Матеріал дуже невеликий — всього 83 чоловіка, антропометрично помірних. Автор досить докладно й сумлінно аналізує цей матеріал в чималій розвідці на протязі більше 20 сторінок, подає й таблиці pomірів, але з огляду на надто мале число pomірних висновки автора не можуть мати більшої наукової вартости, — доводиться навіть жалу-

вати витрати так значної енергії на так незначний матеріал. Все-ж подамо головні висновки автора; він знайшов у помірених ним: середній зріст високий (1707 мм.), показчик голови — 83, 72;³⁾ колір волосся здебільшого темний (53%); колір очей 32·5% темних, 47·0% мішаних, 20·5% ясних; обличчя довге, але в той-же час досить широке; ніс довгий, вузький, переважно прямий, але чимало осіб з угнутим профілем (40·0%); верхні й нижні кінчини переважно середні; високість черепа середня. Обм'як рив грудей Носів чомусь цілком не подає, між тим широкість грудей і відношення її до зросту надзвичайно високі у українців взагалі і становлять одну з найбільш характеристичних ознак. Вперше звернув на це увагу ще Ерісман в 1888 р., після це було підтверджено в безлічі дослідів, з'окрема помірами рекрутів та салдатів.

Не дивлячись на незначну кількість свого матеріалу, Носів знаходить можливим робити з нього й загальні висновки та порівнювати їх з висновками Вовка. Треба признати за ним це право, бо, як ми бачили, Вовк у своїй загальній характеристиці українців спірався не стільки на число помірив (х було порівнюючи небагато, всього біля 3700), як на весь свій досвід і на свою, так мовити, інтуїцію. Що-до Поділля, то відносно його були тільки досліди *Б. Крижанівського*, на які спіравався і Вовк; але й матеріал Крижанівського (докладно не опублікований, лише згаданий в праці Вовка про „Антроп. особливости українського народу“) був незначно більшим за матеріал Носова, бо торкався антропологічних ознак лише 145 осіб. Одже Носів приходить до такого висновку: „Подільські українці з дослідженої групи в своєму загальному антропологічному типі незначно чим відрізняються від загального типу (за Вовком), проте ми мусимо відзначити, що та „однородність“ українського племені, що про неї говорить проф. Вовк, на нашій групі подільських українців повного підтвердження наче-б то й не дає. Безперечно виявилось, що, особливо в головніших антропологічних ознаках, наша група подолян не являє собою якогось однородного типу. У них яскраво відзначаються елементи змішанності в пігментації волосся й очей, в показчиків голови, зрості т. и. ознаках“. З огляду на невелику кількість матеріалу Носів вважає (і цілком слушно) питання про антропологічний тип Подолян ще не досить з'ясованим і на свою працю дивиться тільки як на матеріал для зв'язання цього питання.

В збірнику „Антропологія“, річнику Кабінету Антропології ім. Вовка за рік 1927 (вид. Київ 1928), уміщена друга праця Носова „Українці Кубані“. Це є між иншим взагалі єдина антропологічна праця в зазначеному збірнику, бо решта праць чисто палеоетнологічного характеру.

Згадана праця Носова спірається не на власному матеріалі, а на

³⁾ Читачеві, незнайомому з антропологічними термінами, нагадаємо, що показчиком голови рахується відношення найбільшого поперечного діаметру голови до найбільшого подовжного, визначене в процентах. Зрозуміло, що чим більшим є показчик, с. т. чим більшим є поперечний діаметр, тим більше наближатиметься форма голови до круглої. Вовк і багато инших антропологів рахували короткоголовими (брахікефальними) голови з показчиком не менше 83; багато сучасних антропологів вважають брахікефальними голови і з нижчим показчиком — від 81.

матеріалі антропометричних pomірів Кубанців, досі не опублікованому, що його зібрав за перших років світової війни, нині вже також покійний, учень Вовка Пахлов.

Носів цілком слушно підкреслює особливий інтерес дослідження українського населення Кубані. Будучи з одного боку нащадками Запорожців, а з другого — нащадками справжніх селянських груп українського народу, ізольовані географічно від основної маси українського народу, Кубанці, на думку Носова, повинні зберігати в собі стародавні, можливо й основні антропологічні риси. В той самий час різноманітні стосунки Кубанців з племенами Кавказу, а також з колонізаційними елементами різних національних угруповань можливо спричинили деякі зміни їх основного типу, що звичайно не зменшує інтересу до антропології Кубанців.

Досліди Пахлова стосуються до населення українських станиць Ейського та Кавказького відділів, станиць, що заснували колись Запорожці, а також виселенці з Чернігівщини та Полтавщини. Соціально становилися досліджених — козаки-хлібороби, вік — найбільше 30—50 років; загальне число досліджених — 256, пересічно по 20 на станицю.

Антропологічні ознаки Кубанців зібрані Пахловим в багатьох відношеннях неухважно, а через це й мало надаються для порівняння з даними інших авторів. Так, напр., Пахлов знайшов зовсім однакове число осіб з темним волоссям (32·8%) і з темними очима (також 32·8%), осіб зі світлим волоссям цілком не знайшов, зате руських аж 67·2%; так само не знайшов ані одної особи з ясними очима, зате якраз також 67·2% мішаних очей. Очевидно, ці дані не тільки не викликають довіри самі по собі, але підривають довіру й до всіх інших висновків Пахлова, як також роблять мало цінним порівняння його даних з даними інших авторів (досліди Вовка з Чикаленком та Гильченка). Проте Носів переводить це порівняння і приходить до таких висновків: пересічний зріст Кубанців — вище середнього (Вовк та Чикаленко вважали його високим — 1709 мм, пересічно; той-ж думки Гильченко — 1701 мм.; Пахлов рахує лише 1686 мм.). Носів каже:

„За показчиком голови дані про Кубанців Пахлова не суперечать даним інших дослідників, що-ж до порівняння з загально українськими, то, як це стверджує й проф. Вовк, Кубанці пересічно трохи меншої брахікефалії.

Дані показчика лица свідчать за те, що хоч між ними й є невеличка різниця, але вона не порушує висновку проф. Вовка про те, що Кубанці пересічно вузьколиці; тільки за даними Пахлова взагалі вузьколиці Кубанці мають в той самий час лице і трохи ширше, ніж за іншими даними, в тім числі й за даними загально українськими.

Нарешті спільні дані маємо про показчик носа. Скрізь Кубанці вузьконосі, такі-ж і українці взагалі, тільки ступінь вузьконосости у них трохи відрізняється від загально української в бік збільшення.

Колір волосся Кубанців здебільшого темний. Таким чином, за даними, які ми тут могли порівняти, Кубанці відрізняються від характеристики антропологічного типу українців (Вовк) лише кольором очей в бік слабшої у них пігментації“.

Ось цими двома працями Носова й обмежується поки що діяльність Київського Кабінету Антропології ім. Вовка, що є носієм ідей

школи Вовка, а тим самим і французької школи антропологів, якої був горячим адептом небіжчик Вовк. Як бачимо, наслідки праці тим часом невеликі, але не можемо цьому дивуватися, коли пригадаємо ті надзвичайно несприятливі умови, в яких доводиться працювати Київським антропологам: брак людей, брак коштів, брак інструментарія і т. п. Головними дефектами опублікованих праць є: 1. оперування з матеріалом надто невеликого числа антропометричних pomірів і 2. нерозроблення матеріалу методами сучасної антропології з приміненням метод варіаційної статистики.

Незалежно від Кабінету Антропології з'явилася в останній час в Києві ще одна антропологічна праця М. Вашетка: „Деякі антропометричні дані виміру людности Наддніпрянської Київщини та Чернигівщини“ („Укр. Мед. Вісти“. Київ, ч. 5, 1927). Подано в цій праці результати антропометричних pomірів 300 чоловік, віком 21–22 років. Матеріал цілком не розроблено, подані самі висновки, та й то в дуже лаконичній формі, всього на двох сторінках. Автор гадає, що „на підставі всіх цих даних можна визнати, що на придніпрянській Київщині та Чернигівщині характерні риси українського народу збереглись майже в чистому вигляді“.

Значно поважнішими являються антропологічні дослідження, переведені за останніх часів в Харкові. Там утворилися багато сприятливіші, ніж в Києві, умови: більше дослідників, які мають до свого розпорядження і більше, ніж кияне, коштів, мають і весь необхідний інструментарій (німецького типу Martin'a), до того ж і самі дослідники сильніші науково ніж кияне, і як видно, стоять цілком на висоті всіх методів сучасної антропології. Але Харківський антропологічний осередок не є осередком української антропології, лише є осередком російських антропологів на Україні. Це виявляється не тільки в тому, що харківські праці нічим не зв'язані з традиціями Вовка, але всі вони російські як по формі (всі публікації), так і по духу (нерідко можна зустрінути такі вирази, як „у нас в Росії“ і т. п.).

Антропологічну працю в Харкові провадять дві установи: 1. Антропологічний Кабінет при Українському Психологічному Інституті (керувником є д-р Л. Николаєв, як видно, дуже активний працівник; разом з ним працюють головним чином три жінки: О. Недригайлова, Г. Чучукало, М. Фершт, а крім них Г. Чистяков, Ф. Герштейн, Б. Никитський та инш.). 2. Антропологічна лабораторія при Науково-експериментальному Кабінеті Вищої Ради Фізичної Культури (керувник — відомий російський антрополог проф. А. Івановський). Особливою заслугою антропологічних дослідів харківських є те, 1. що вони спіраються на матеріал масових pomірів — не десятків чи сотень, а тисяч осіб, 2. що розробляють матеріал всіма методами модерної антропології, включно і методами варіаційної статистики, і 3. що мають завданням переводити антропологічне дослідження населення за принципом географічним, вивчаючи систематично все населення певних районів (поки що лише Харківщини) та порівнюючи при цьому антропологічні властивості осіб не тільки ріжних національностей, але й ріжних соціальних верств. Все це робить харківські дослідження надзвичайно цінними — не тільки як новий і дуже докладно зібраний та майже бездоганно розроблений матеріал для української антропо-

льогії, але й як коштовний вклад в науку антропільогії взагалі. Не дурно харківські публікації зразу-ж звернули на себе прихильну увагу європейської науки (див. рецензії в „Arch. f. Rassen- u. Gesellschaftsbiologie“ Bd. 19 u. 20).

Висліди праці Николаєва та його співробітників подано поки-що в двох збірниках: „Труды Украинского Психо-Неврологического Института. Матеріали по антропільогії України. Сборник первый. Дети украинцы школьного возраста. Харьков. 1926,“ та „Сборник второй. Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины. Харьков. 1926“.

Перший збірник присвячено результатам дослідів, переведених Николаєвим та його співробітниками починаючи з 1923 року над 2326 учнями та ученицями віком 9—18 років, при чому завжди зверталось особливу увагу на те, щоб матеріал був одноманітним як національно, так і соціально. По національності — всі досліджені українці, соціально — діти робітників та дрібних службовців Харкова та ближчих околиць. Поміри переведено за методикою Martin'a, з тими відмінами, що деякі розміри (довжина тулубу, довжина верхньої кінцівки, плеча та передплеччя) визначувано не по проекції антропометром, а безпосередньо сковзаючим циркулем. У дітей, через їх рухливість, цей спосіб є дійсно точнішим. Щоб як найбільше уникнути індивідуальних відхилень при помірах різними дослідниками, певні розміри визначалися завжди одним і тим-же дослідником у всіх дітей.

Всі праці збірника мають дуже велику наукову вартість. Як відомо, багато антропільогічних ознак підлягає змінам підчас зросту організму, а деякі міняються іноді й в дорослому віці (напр., колір волосся). Тому є дуже важливим встановлювати, які саме ознаки і в якій мірі виявлені в дитячому віці та стежити за їх розвитком. Крім чисто антропільогічного інтересу, поміри дітей мають величезне значіння для широкої області гігієни дитячого віку, і тому їм часто присвячували увагу не антропільоги, а лікарі-педіатри та гігієністи, але й в цьому відношенні що-до українських дітей малося досі дуже небагато наукових праць (з давніших — праці Тезякова, Шеболдаєва, Шверина, Карницького, з праць останніх років — Шервинського і Штейна, Стефка, Екеля, і того-ж Николаєва). Українські антропільоги, з'окрема Вовк та його учні, цілком не присвячували уваги дослідженню дітей. Тим більшою тому є цінність опублікованого в зазначеному Харківському збірнику матеріалу.

Половину збірника займають праці самого Николаєва, що виявляють одночасно й найбільший інтерес.

В першій праці („Физическое развитие детей-украинцев школьного возраста“) Николаєв на підставі свого значного матеріалу приходить до наступних висновків:

1. В періоді полового дозрівання довжина тіла зростає швидче, ніж вага.
2. Зростання довжини тіла йде швидче, ніж ширини, через що релятивний обмір грудей в періоді полового дозрівання знижується у обох полів.
3. Дівчата мають релятивно коротші ноги, ніж хлопці, при чому у дівчат ріжного віку обмір стегна і голінки є більшим, ніж у хлопців того-ж віку.
4. Полові ознаки у обох полів виступають здебільшого досить пізно: так, напр., серед 18-літніх юнаків лише

у 18% була виразно виявлена така секундарна полова ознака, як розвиток характеристичного лонного волосся; у дівчат помічено пізню появу менструацій (у половини лише після 15¹/₂ років), а також пізній розвиток грудних залоз.

Перші три висновки підтверджують дані інших авторів, одержані на підставі дослідів над дітьми в інших країнах. Що-до затримки в половому дозріванні, то тут не треба забувати, що автор збирав свої спостереження на дітях, що зростали в добі недостатньої виживи. Це саме мусить стосуватися до даних Николаєва відносно поширення серед дітей т. зв. *астенічного типу* Stillera.⁴⁾ Николаєв знайшов, що цей тип значно поширений серед харківських дітей, а саме від 23% до 39% серед хлопців різного віку і від 24% до 48% серед дівчат (себто серед дівчат помічається частіше). Можливо, що й тут значну роль відіграла недостатня вижива дітей підчас їх розвитку.

Спеціально характеристичного фізичного типу українських дітей присвячена друга праця того-ж автора: „Матеріали к характеристике физического типа у украинских детей“. Николаєв знайшов, що серед дітей Харкова є більше світловолосих, що колір волосся значно темніє з віком, при чому у дівчат переважають взагалі світліші відтінки. Навпаки, не дається встановити яке-будь потемніння очей. Не знайдено також кореляції між кольором волосся та очей і покажчиком головним, зокрема кореляції темного типу з брахікефалією. Приблизно 10% всіх дітей мали Дарвіновський горбочок на вусі, стільки-ж мали прирослу вушну мочку. При дослідженні дітей астенічного типу знайдено досить різноманітні коефіцієнти кореляції між цим типом та різними фізичними особливостями. Так не знайдено жадної кореляції між астенічним *habitus*ом і кольором волосся та очей; невелика кореляція існує поміж астенічною будовою тіла та ніжно рожевим кольором шкіри; більша — між кутopodobним профілем (*Winkelprofil*) та астенічною будовою; також досить значна кореляція є між астенічним типом та т. зв. опістодонтією.⁵⁾

Третя праця Николаєва присвячена питанню про зріст голови („Рост головы у детей школьного возраста“). Головні висновки цієї праці наступні: переважна більшість дітей харківських шкіл виказує ясну брахікефалію, а саме серед хлопців є брахікефалів біля 70% (в тому числі коло 23% гіпербрахікефалів з індексом більше 85.5), серед дівчат ще більше брахікефалів — 72.0%. Серед українських дітей не помічається того, щоб індекс знижувався в міру зростання дітей. У дітей інтензивніше зростає лицевий кістяк, ніж череп, при чому всі розміри у хлопців більші за дівчачі, що цілком погоджується зі спостереженнями й інших авторів.

Нарешті в четвертій праці цього збірнику Николаєв розглядає вплив голоду на дитячий організм („Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей“). Матеріалом для цієї праці по-

4) Головними ознаками астенічного типу вважаються: довга, плоска грудна клітина, слабо розвинена кістна і м'язова система, далі ряд інших ознак: відстаючі лопатки, вільне 10-е ребро і т. и.

5) Опістодонтія — форма прикусу, коли передня поверхня нижніх зубів-різаків знаходиться на 3—8 мм позаду від вертикальної площі нижнього краю верхніх різаків.

служили досліди тяжко змінених під впливом голоду 264 живих дітей та 61 дитячих трупів. На підставі дуже докладного аналізу матеріялу, з широким використанням і відповідної літератури, автор приходить до таких висновків:

Серед ріжних органів найбільше губить на вазі печінка (до 55⁰/₀ ваги), найменше мізок. Глеза (thymus) атрофується майже цілком, значно зменшується також борлакова залоза (gl. thyroidea), наднирки змінюються мало, мізковий додаток (hypophysis) мабуть цілком не міняється. Мужські полові залози своєю вагою не відріжнялися від „нормальних“, навпаки, вага яєшників була виразно меншою; особливих дегенеративних змін при мікроскопічному досліді не знайдено. Матка виказувала значну втрату ваги. М'язи зменшувалися до половини їх ваги, кістки виказували значне зтоншення компактноі субстанції. Ці досліди Николаєва в основі погоджуються з результатами дослідів інших, з'окрема зі спостереженнями Стефка над біля 5000 трупами підчас голоду 1921—22 р. р. в Кримі.

Інші праці збірника в значній мірі являються розвитком та доповненням праць Николаєва, але кожна з них має й самостійний інтерес. Так Чучукало подає дві праці. Перша з них присвячена питанню про розвиток кістно-м'язової системи („Упитанность и развитие костно-мышечной системы у детей и у взрослых и методы их объективной оцпки“). Автором була досліджена ступень виживлення методом Oeder'a, яка полягає в тому, що в ріжних місцях тіла визначається особливим циркулем (т. зв. Tasterzirkel) грубість складки шкіри. Всього було досліджено цим засобом: 987 дітей від немовлят до 9 років, 1698 дітей у віці 9—18 років, 619 дорослих чоловіків та 160 жінок, разом 3464 особи. Висновки автора такі:

1. Метода Oeder'a є найбільш точною для визначення ступеня виживлення дітей і дорослих та дозволяє дати об'єктивну оцінку стану виживлення організму.

2. Грубість складки шкіри в ріжних місцях тіла дещо збільшується від народження до 3—4 років (період першого округлення), після чого знову зменшується до 7—8 років (період першого витягування). Далі вона поволі зростає до дорослого віку.

3. Полові ріжниці грубости шкірної загинки виявлені вже у немовлят, але особливо виразно виступають починаючи з доби полового доспівання.

4. Мускулятура хлопців ліпше розвинена ніж у дівчат. Більший обмір кінцівок у дівчат пояснюється виключно більшою грубістю підшкірного жиру.

5. Вирахування коефіцієнта кореляції та коефіцієнта регресії між грубістю шкірної складки і вагою дозволяє визначити відношення між збільшенням грубости підшкірного жирового шару та зростанням ваги тіла.

6. Вимірами шкірних складок в ріжних місцях тіла треба користуватись для розподілу жінок на типи за J. Bauer'ом. Найчастіше помічається тип I, рідше II та IV, найрідше тип III.⁶⁾

⁶⁾ J. Bauer, по відкладанню підшкірного жиру в ріжних місцях тіла, ділить жінок на 4 головні типи: I — переважно мається підшкірний жир в області клубів, в нижній частині черева, на сидні та в області крижів; II — найбільше

Доповненням цієї праці Чучукалової служить праця Чистякова і Бару: „К вопросу об оценке упитанности по методу Oeder'a.“ Матеріал праці — антропометричні поміри 4023 українців-селян Сумської округи у віці 23—26 років. Автори також підкреслюють точність зазначеної методи та рекомендують її для вжитку при військово-санітарних оглядах.

Друга праця Чучукалової — „Материалы о развитии грудной клетки в школьном возрасте“ — спирається на помірих 1723 дітей. Автор дуже детально розглядає ряд помірів грудей на ріжньому рівні та відношення до довжини тулубу, а також зміни, що настають зі збільшенням віку. Ми не можемо тут спинятися на всіх висновках автора, зазначимо лише головні: 1. Полові ріжниці розміру та форми грудної клітини і пропорцій тулубу характеризуються в кожному віці більшим розвитком у хлопців наступних розмірів: передньо-заднього та поперечного діаметрів на рівні *xiphion*, ребрового куту, віддалення *xiphion-omphalion*, міжсморчкового віддалення і довжини підребрової лінії. У дівчат мається більший розвиток лише одного розміру — віддалення *omphalion-symphysion*. Грудна клітина дівчат більш пласка, має ліпше виявлену талію. 2. Не існує жадної кореляції між наявністю вільного 10-го ребра та астенічною будовою тіла.

Цей другий висновок є особливо цікавий, бо суперечить широко поширеному погляду, за яким вільне 10-е ребро вважається одною в ознак, властивих астенічному типу. Одначе, як показують ці досліди Чучукалової на живих, що цілком погоджуються з дослідами Adolphi і Мельникова на трупах, вільне 10-е ребро зустрічається настільки часто (у більше ніж 69% всіх осіб), що мабуть вже остаточно треба покинути цю, ще Stiller'ом встановлену, ознаку вважати характеристичною для астеніків.

О. Недригайловій належить в цьому збірнику також три праці. Спинемось лише на двох з них, бо третя („Мышечная сила детей-украинцев школьного возраста“) порівнюючи менш цікава. В праці „Развитие стопы в детском возрасте“, на підставі вимірів 3100 дітей, Недригайлова дуже докладно розглядає морфологічні властивості ступні, як антропологічної ознаки, спеціально в дитячому віці, чому якраз досі присвячувано дуже мало уваги. Зазначимо лише деякі висновки з цієї цінної праці. Пригадаємо, що ліва кінчина у людини здебільшого довша (Garson, Hasse, Dender т. и.); Matiegka знайшов, що ліва нога в 70% є довшою ніж права, в 20% рівною, а в 10% коротшою. За даними Недригайлової, в більшості випадків обидві ступні однакової довжини, одже більша довжина цілої лівої ноги мусить, видко, залежати від більшої довжини інших частин її.

Далі цікаві дані Недригайлової відносно ненормальних ступнів. Так у хлопців і дівчат 9—13 років відсоток дітей з пласкою ступнею є 3·0—4·7%; у віці 14—18 років — 2·0—2·7% (хитання в ріжних ірुпах віку). На все число 3100 дітей трапився оден випадок шестипалости,

---

розвинений жировий шар в області великих оворотнів (*trochanter*); це т. зв. *Reithosentypus*; III — нагромадження жиру на верхніх кінцівках, на карку, на спині, в грудних залозах, при порівнюючи слабому розвитку жирової тканини в нижній половині тіла. Тип IV — сильний розвиток жирового шару на стегнах і голінках при слабому розвитку на тулубі і верхніх кінцівках.

оден брахідактилії та аж 11 випадків синдактилії (зрощення пальців).

В слідуючій праці „Монгольская складка у детей-украинцев“ Недригайлова, на підставі дослідів 3443 дітей, займається цією антропологічною ознакою, що має широке расове розповсюдження та якій присвячувало увагу вже чимало дослідників. Так відома, напр., думка Мечникова, який гадав, що присутність монгольської складки в дитячому віці, в ріжному відсотку, у всіх рас, в тому числі й європейських, треба розглядати як атавізм, бо монгольська раса, як він вважав, є найстарша, одже європейці в своєму розвитку ніби проходять цю монгольську стадію. Цей погляд Мечникова не знайшов собі підтвердження, проте є річ знана, що в дитячому віці ця складка в досить значному відсотку помічається й серед європейських народів і в дуже незначному відсотку серед дорослих європейців. Що-до українського населення, то про поширення серед нього монгольської складки були досі лише досліді Білодіда на невеликому матеріалі дорослих українців Чернігівщини, серед котрих він знайшов монгольську складку в 0·83%.

Недригайлова, на підставі своїх дослідів, а також перегляду літератури приходять до таких висновків.

1. Так звана монгольська складка серед українців у віці по-над 25 років помічається лише в 0·65% випадків.

2. Серед ріжних народів відсоток осіб з монгольською складкою протягом дитячого віку ступнево зменшується. Серед українських дітей за час від одного року до 18 років це зменшення з 56·8% у хлопців та з 51·4% у дівчат доходить до 3—5%. Особливо різко зменшується число дітей з монгольською складкою у віці 8—10 років.

3. Ріжниць в поширенню монгольської складки серед дівчат та хлопців не спостерігається.

4. Існує невелика кореляція між монгольською складкою і брахікефалією, а також угнутою формою носу; більша кореляція мається з вузькою очною щілиною.

5. Не помічається жадної кореляції між складкою і кольором волосся та очей.

6. Монгольська складка частіше буває у осіб брахіморфного типу.

Ще одна праця збірника — це є праця М. Фершт про „Показатель Pignet у детей и у взрослых украинцев“. Цей показчик, що як відомо, є чисто емпіричною формулою [$x = \text{зріст} - (\text{вага} + \text{обмір грудей})$], на думку автора, виправдує свою репутацію зручного способу для об'єктивної оцінки фізичної організації. Подано матеріал 3917 вимірів показчика у дітей та дорослих.

Над останньою працею збірника, казуїстичною працею Никитського про два випадки мікрокефалії у дітей, не будемо зупинятися. При кінці цілого збірника подано показчик літератури російської та закордонної про фізичний розвиток дітей шкільного віку.

Ще більший інтерес з антропологічної точки погляду уявляє з себе 2-й Харківський збірник, присвячений дослідженню національних та соціальних ріжниць фізичних ознак населення України. Ми не маємо тут можливости докладніше обговорювати всі праці цього змістовного збірника, подамо бодай коротко найважливіші з них. І в цьому збірнику найцікавіші праці належать Николаєву. Перша праця Нико-

лава „Национальные и социальные различия в размерах головы и в некоторых соматоскопических признаках у населения Харьковского округа“, спирається на матеріал антропологічних дослідів біля 10.000 призивних (рекрутів) Харківської округи; розроблено з цього матеріалу дані про 7235 осіб, з того 4502 українців, 1735 росіян і 998 жидів. Крім поділу по національності, що переводився на підставі ряду даних (місце народження, рідна мова, національність батьків і т. и.), при чому всі сумнівні випадки були виключені, переведено також поділ досліджених по їх соціальному становищу. Серед українців і росіян виділено такі групи: 1. селяне, 2. чорноробочі, 3. робітники різних професій, 4. технічний персонал з нижчою освітою і 5. інтелігенти; жидів поділено на три тільки групи: робітників, технічний персонал та інтелігентів. Матеріал помірів розроблено методами варіаційної статистики. Порівнюючи результати різних помірів голови у різних соціальних групах певної національності, а також порівнюючи між собою однакові соціальні групи різних національностей, автор зміг одержати дуже цікаві висновки. Так виказалось, що *обвід голови* у росіян трохи більший у вищих групах (4-ій і 5-ій), ніж у українців, та особливо у жидів; у українських селян він більший ніж у російських; у чорноробочих і робітників однаковий у всіх національностей. Взагалі-ж найменший він є у селян, найбільший у інтелігентів. У студентів-селян та робітників він більший, ніж взагалі у селян чи робітників та рівняється загально-інтелігентському.

Не менш цікаві результати дають дані помірів індексу. Виказалось, що:

1. Індекс знижується в міру підвищення соціальної групи, що залежить від абсолютного збільшення подовжного діаметру голови.

2. У українців в усіх групах індекс вищий, ніж у росіян, при чому найвищий індекс у росіян (у селян — 81.77) є меншим найнижчого індексу українців (у інтелігентів — 82.16, у селян — 83.56). Це залежить від різниць в розмірі діаметрів: поперечний є більший у українців, подовжний — більший у росіян. У жидів індекс займає середнє місце між високим українським та нижчим російським.

3. В усіх групах відсоток доліхо- і мезокефалів є більшим у росіян.

Що до *обличчя*, то за даними Николаєва українці мають на загал обличчя ширше і серед них є більший відсоток хамепрозопів. Найвищий лицевий індекс (фізіономічний) мають українці. Індекс знижується в міру підвищення групи. Морфологічний індекс у росіян вищий, ніж у українців.

Висота носу більша у вищих соціально груп; ширина носу не виказує соціальних різниць. Носовий індекс не виказує помітних різниць між українцями та росіянами; у жидів він є нижчий. Що-до форми носу, то особливих різниць між українцями та росіянами не помічено; переважає ніс прямий, серед українців трохи частіше зустрічається угнутий ніс; серед жидів переважає вигнутий.

Деякі соціальні різниці виказує ширина очної щілини: вона є більша у соціально вищих груп. Національних різниць не помічено.

З даних Николаєва можна бачити, що хоч в деяких розмірах соціальні різниці виказуються більшими, ніж національні, але все-ж різниці фізичного типу всіх трьох національностей виступають цілком

виразно. Що торкається різниць між українцями та росіянами, то відміни виявлено в цілому ряді ознак.

Николаєв вважає, що росіяне Харківщини в порівнянні з українцями відрізняються меншим головним індексом (при чому ця різниця є значною), нижчим фізіономічним індексом та вищим морфологічним індексом.

Цінні дані зібрані Николаєвим відносно поширення серед досліджених тої або іншої конституції. Встановленню конституційних типів присвячується в останній час велика увага не тільки антропологами, а ще більше медиками. Певна загальна конституція є ознакою індивідуальною, і ті-ж самі конституційні типи помічаються серед різних рас та народів. Але перевага серед певного народу того або іншого конституційного типу, відсоткові відношення поміж різними типами можуть служити також корисною ознакою для характеристики певного народу чи його групи. Николаєв та його учні в своїх працях встановлювали конституційні типи, притримуючись класифікації Sigaud. Sigaud, як відомо, поділяв людей на чотири головні конституційні типи: мускулярний, респіраторний, дигестивний та церебральний.

Мускулярний тип (відповідає т. зв. нормальному російських авторів або атлетичному типу Кречмера) характеризується, як показує сама назва, значним розвитком мускулятури, а крім того ще цілим рядом ознак: брахікефальним черепом, буйним волоссям на голові, при чому лінія волосся над чолом йде рівно, плечі широкі та високі, всі частини тіла гармонійно розвинені, черево не випинається і т. д.

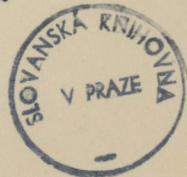
Респіраторний тип (астенічний тип інших авторів) означено нами вже раніше (див. ст. 12).

Дигестивний тип (апоплектичний російських авторів, пікнічний Кречмера) характеризується особливо сильно розвинутою нижньою частиною обличчя, короткою шиєю, широкою та короткою грудною клітиною, сильно розвиненим та випнутим черевом і, звичайно, опасістю.

Церебральний тип (інфантильний російських авторів): череп великий, особливо чоло, кінцівки короткі, вушні скойки великі, ціла будова тіла тендитна. Mac-Auliffe, співробітник Sigaud, знайшов у Франції серед населення різних районів 47% мускулярного типу, 30% респіраторного, 14% дигестивного та 9% церебрального (при цьому серед осіб вільних професій, інтелігенції, знайшов церебрального типу аж 25%).

Николаєв при своїх дослідях виявив, що: 1. церебральний тип зростає у вищих групах; серед них багато також респіраторного типу, 2. цей останній тип особливо часто спостерігається у жидів, 3. мускулярний тип переважає в нижчих групах всіх націй, при цьому у українців значно більше цього типу в усіх соціальних групах, 4. дигестивного типу знайдено мало, мабуть тому, що він виразно виступає лише після 30—40 років.

Розмірам голови присвячена і слідуєча праця збірника — праця Чистякова: „Размеры головы украинцев-крестьян Сумского округа и их зависимость от социального положения.“ Чистяков перевів поміри на 4032 селянах у віці 23 років і знайшов у них такі середні розміри голови: найбільша довжина голови — 186 мм., найбільша ширина — 155 мм., обвід — 551 мм., подовжно-поперечний індекс — 83:3

млм.; з усіх помірених доліхокефалів було 2⁰/₀, гіпербрахікефалів 26⁰/₀. Соціальні різниці виявились в тому, що у селян-хліборобів індекс був 83·4, у селян-ремісників 82·8 і у селянської інтелігенції (службовців) 82·4. Це свідчить, як гадає автор, про певний соціальний добір в межах самої по собі гомогенної групи, що підтверджується також і іншими мірами. Кореляції між головним індексом і довжиною тіла, а також між індексом і обміром грудей не знайдено.

В другій праці той-же автор розглядає „Национальные и социальные различия в физическом развитии призывных Харьковского и Сумского округов“ на підставі дуже великого матеріалу помірених: 17.591 українців, 2592 росіян і 1255 жидів. Визначено було довжину тіла, обмір грудей, вагу, ширину плечей і миси. В усіх цих розмірах українці виказались найсильніше розвиненими, жида найслабше. Дані Чистякова між іншим не підтверджують думки Вовка, який вважав, що українці Харківщини являються низькими, найнижчими в середній смузі. Вовк спірався при цьому, видко, на досліди Краснова та Еркерта, які знаходили середній зріст харківчан рівним 1640 мм. Кондрашенко знайшов більший — 1680 мм., і таким власне мабуть і треба його рахувати, бо на великому матеріалі Чистякова зріст селян виказався не меншим 1680 мм., а у робітників та інтелігентів ще вищим. Що-до соціальних різниць, то Чистяков знайшов, що у вищих соціально групах є більша висота голови, але менший обмір грудей. Цікаві різниці виявлено й в межах тої-ж самої верстви. Так сільська інтелігенція є взагалі слабшою ніж селяне-хлібороби, ремісники легших професій (кравці, шевці т. и.) слабші ніж ремісники тяжчих професій (ковалі і т. п.). Таким чином помітно добір не тільки по соціальному становищу, але й по професії. Міські мешканці на загал виказували більший зріст ніж сільські, але менший обмір грудей. Дані Чистякова зайвий раз підтверджують, як важливо при оцінці антропометричних даних звертати увагу на однорідність матеріалу.

Цінною є й третя праця Чистякова: „О пропорциях тела украинских крестьян призывного возраста (предварительное сообщение)“. Праця присвячена розвитку дуже важливої теми: встановлення об'єктивного критерія для визначення конституційних особливостей суб'єкта та для оцінки його фізичної організації. Матеріалом для праці були поміри 504 червоноармійців у віці 23 років, при чому на кожному було переведено 66 номірів. Праця переведена методикою Martin'a, заснованій на варіаційно-статистичних даних; головним завданням автора було визначити коефіцієнти варіації різних помірів. До праці додано дуже докладно розроблені таблиці, кілька фотографічних знімків головних типів та графіки, що на думку автора можуть служити зручним способом для точного означення відповідної конституції.

Далі є цікавою в збірнику праця О. Недригайлової про „Физические признаки работниц г. Харькова“. Інтерес праці збільшується тим, що взагалі характеристиці жіночого населення України досі присвячувано порівнюючи дуже мало уваги (Білодід, Талько-Гринцевич, Вайсенберг). Недригайлова дослідила 574 жінки, з того 350 українок, 108 росіянок та 116 жидівок; більшість 20—30 років, серед українок було 64 жінки у віці 31—45 років. Дані Недригайлової свідчать про те, що в загальних рисах жінки цих трьох націй виказують ті самі

національні різниці, що й чоловіки. Так, жінки-українки виразно вищого в середньому зросту, ніж росіянки та особливо жидівки; так само найбільшими у українок являються інші розміри (довжина нижніх кінцівок, ширина плечей, миси, обміру грудей, обвід голови, головного індексу і т. п.). Що-до кольору волосся, то серед українок більшість були темноволосі, при чому відсоток цей зростає з віком, себто, як видно, волосся темніє (приблизно до 40 років: до 30 років знайдено 57% темноволосих, у старших 30 років 76%). Серед росіянок помічено однакове число темно- і світловолосих, серед жидівок відсоток темноволосих майже 90%. За даними Недригайлової, колір очей у значного числа осіб світліший ніж волосся: темнооких серед українок було 43%, серед росіянок 36% і серед жидівок 65%. Досить відмінні від інших авторів дані Недригайлової про форму носу; вона знайшла серед українок релятивно більший відсоток угнутоносих ніж серед інших націй, а саме: українки — 39%, росіянки — 35%, жидівки — 11%; з прямим носом: українки — 35%, росіянки — 30%, жидівки — 52%; з хвилястою формою: українки — 19%, росіянки — 30%, жидівки — 21%; вигнутих носів: у українок — 6%, у росіянок — 5%, у жидівок — 14%.

Питанню т. зв. комплексії, себ-то кольору волосся та очей присвячена дальша праця збірника (М. Фершт: „Цвет и форма волос и глаз у населения Харьковского округа“). Авторка спірається на значно більший матеріал ніж Недригайлова: нею досліджено 7378 осіб — призивних Харківської округи, з того 4725 українців, 1685 росіян 1968 жидів.

Колір волосся визначався скалою Fischer'a, колір очей „на око“, бо скали Martin'a не було. Дані, одержані Фершт, значно відрізняються від даних інших авторів, що маютья відносно населення Харківщини в літературі. Так що-до волосся, то було знайдено:

	темн.:	переход.:	світлх:	рудих:	автор:
українці	61%	34·3%	39%	0·14%	Гильченко
	78·3%		21·7%		Кондрашенко
	62·3%		3·4%		Чепурковський
	80·90%		18·96%		Фершт
росіяне	80·70%		18·99%	0·31%	„
жиди	95·49%		3·88%	0·63%	„

Так само що-до кольору очей дані Фершт відмінні від інших авторів:

	темн.:	переход.:	світлх:	автор:	
українці	47·3%	16·4%	52·7%	Гильченко	
	74·2%		9·2%	Кондрашенко	
	7·4%		51·6%	40·9%	Чепурковський
	36·99%		63%	Фершт	
росіяне	33·8%		66·2%	„	
жиди	62·5%		37·5%	„	

Як бачимо, дані різних авторів суперечні. Хоч матеріал, з яким оперувала Фершт є найбільший, але й її висновки не можна вважати остаточними; для розв'язання питання про характер комплексії насе-

лення Харківщини потрібні ще далі досліді. Загальні висновки Фершт такі:

1. Все населення Харківщини характеризується перевагою темних кольорів над світлими. Відсоток темноволосих серед українців і росіян приблизно однаковий, не помітно також різниць що-до форми волосся: у тих і других переважаюча форма легко хвиляста.

2. Найбільший відсоток осіб темного типу помічається серед жидів, найменший серед росіян.

3. В міру підвищення соціальної групи у українців і росіян помічається збільшення числа осіб темного типу; так само збільшується коефіцієнт кореляції між кольором волосся та кольором очей.

Ф. Герштейн в праці „Возраст появления менструаций и начала половой жизни у работниц Харькова в связи с влиянием периода недоедания“ займається питанням, якому присвячено багато дослідів над жінками різних національностей, але майже нема (якщо не рахувати праці Вайсенберга) даних відносно українських жінок. Матеріал автора значний: 1764 українки, 1056 росіянок і 578 жидівок. Головні висновки Герштейна такі:

1. У робітниць Харкова спостерігаються виразні різниці що-до часу появи менструацій. Полове доспівання настає найраніше у жидівок (в середн. в 14 р. 1 міс.), найпізніше у українок в середн. в 14 р. 11 міс. Національні різниці можуть бути поставлені в зв'язок з різницями зросту.

2. Період голодування викликав значне затримання появи менструацій, але національні різниці при цьому не втрапились.

3. В період 1917—23 років момент початку полового життя був пізнішим ніж до 1917 р. (порівняння стосується лише до росіянок та жидівок).

Ми не маємо можливости докладніше зупинитися над рештою праць цього коштовного збірника; зазначимо бодай їх назви. Николаев і Чучукало: „Национальные и социальные различия в физическом типе преступников“. (Автори знайшли, що як національні, так і соціальні різниці виразно помітні і серед злочинців). Далі Николаев описує випадок т. зв. акромегалічного гігантизму (суб'єкт довжиною 2200 мм.). Він же: „Некоторые данные о морфологии подвертальной области украинского населения“. Нарешті остання праця збірника: Чучукало: „Череп из Верхне-Салтовского могильника“. (Автор не погоджується з думкою Багалія про приналежність цих черепів хазарам, а вважає, що вони належать аланам.)

Ми вважали потрібним докладніше подати зміст цих двох харківських збірників, бо вони уявляють з себе *нову й багато обіцяючу фазу* в розвитку антропологічних дослідів на Україні. Головними заслугами Николаєва та його співробітників треба вважати: 1. що вони перевели антропологічні досліді на широкий шлях масових спостережень, 2. що оперують з матеріалом, обробляючи його всіма новітніми методами антропології, 3. що досліджують шляхом порівняння різні національні елементи мішаного населення, 4. що звертають увагу на соціальне становище досліджених, виділяючи таким чином ознаки, що залежать від цього становища, 5. що присвячують немало місця дослідженню конституційних типів серед населення, 6. що переводять досліді за принципом географічним (тим часом Харківщини).

Як вже було згадачо, крім Антропологічного Кабінету під керівництвом Николаєва, в Харкові працює також проф. Івановський. Досліди його в останніх роках були присвячені виключно питанню змін антропологічних ознак населення під впливом голоду. Ми мали вже нагоду на іншому місці звертати увагу на ці цікаві праці (Укр. Мед. Вісн. ч. 2. Прага. 1924). Загальний висновок Івановського про зміни, які можна було помітити у населення під впливом голоду є такий: „Зріст зменшився, зменшилися всі розміри голови й обличчя, змінилися головні та лицеві індекси; збільшилася доліхокефалія, зменшилася брахікефалія; обличчя стало більш витягнутим, лептопрозопічним; ніс звузився, губи стали тонші; значно зменшилася довжина тулубу і обмір грудей; руки й ноги стали у відношенні до зросту довшими“. Ці зміни настільки значні, що Івановський стає перед питанням: „чи не повертають вони частину населення що пережила голод, до тої фізичної організації і до тих антропологічних типів, які були характеристичні для прадавніх предків цього населення“.

Що торкається антропологічної праці в інших наукових осередках на Україні, то нам відома лише одна праця, що вийшла в Одесі: В. Бушкович: „О варияциях величины емкости черепа человека“. Автор знайшов, що: 1. містимість черепу зростає до 20-го року життя, 2. середня містимість мужських черепів в середньому на 150 куб. см. більша за жіночі, 3. середня містимість у українців, росіян та жидів однакова. Цей останній висновок Бушковича являється цілком необгрунтованим, він заперечується й всіма вже вище наведеними даними. Взагалі праця Бушковича спірається на дуже малий матеріал і не має більшої наукової вартости.

Нарешті що-до Західних українських земель, то за останні роки вийшло у Львові дві праці найстаршого учня і співробітника проф. Вовка — д-ра Івана Раковського. Перша праця („Погляди Х Вовка на расовість українського народу“) є нічим іншим, як тільки переказом головних висновків праць Вовка, і тому ми в ній не знайдемо нічого нового. Друга праця (разом з С. Руденком, також учнем Вовка) має вже значний інтерес („Погляди на антропол. відносини укр. народу“. Львов. 1927. Збірн. мат.-пр.-лек. секції наук. т-ва ім Шевченка. Том XXVI).

Раковський та Руденко поставили собі завдання розвинути погляди свого вчителя на расовий характер українців, які той, як ми вже знаємо, ближче не обгрунтував. Анучин, відомий російський антрополог, недавно померший, ще в 1918 році, в своїй взагалі гострій рецензії на статтю Вовка про „Антропологічні особливости українців“, серед інших закидів робив і той, що Вовк не аналізував поодиноких антропологічних типів, а брав лише „середній“. Анучин висловив тоді-ж побажання, щоб дальші досліди над антропологією українців виповнили цей дефект. Раковський і Руденко в значній мірі це й роблять, аналізуючи не новий антропологічний матеріал, а матеріал, зібраний ще Вовком. Автори кладуть в основу своєї аналізи поділ європейського населення на такі расові типи:

1. Динарський тип: чистий-брюнет, брахікефал, високого зросту.
2. Динарський тип мішаний: мішаного забарвлення, брахікефал, вище-середн. зросту.

3. Альпійський тип чистий: брюнет, малий, сильно брахікефальний.
4. Альпійський тип мішан.: мішан. забарвлення, малий, брахікефальний.
5. Східно-європейський тип темний: брюнет, доліхокефал, малий.
6. Східно-європейський тип світлий: блондин, доліхокефал, малий.
7. Північно-європейський: блондин, доліхокефал, високий.
8. Атлантично-середземноморський: брюнет, мезокефал, високий.
9. Сарматський (тип „гамма“ Чекановського, Валдайський тип Чепурк вського) — високий брахікефал, блондин.
10. Мішані форми.

Виділяючи за цією класифікацією поодинокі типи в матеріалі Вовка, Раковський та Руденко приходять до таких висновків:

1. Український народ уявляє з себе мішанину що-найменше шести головних європейських типів.

2. Основою є динарський тип (чистого 3—16%, пересічно 8%; мішаного 24—51%, пересічно 36·5%), в середньому разом 44·5%.

3. Другим сильно заступленим типом є тип альпійський-пересічно 22%.

4. Тісний зв'язок між обома цими типами та особливий „мішаний“ характер їх дозволяє злучити обидва в оден „український“ тип, „динароїдний“, що становить таким чином біля 66% населення.

5. Інших типів серед українців є: орієнтального — 3%, атлантичного — 5%, сарматського — 2%, північного (нордійської раси) — 1%, рідких мішаних типів біля 24%.

Таким чином, на думку авторів, „дається удержати погляд Вовка в дещо зміненому виді: український нарід є особливою відміною динаридів, альпо-динарського характеру, яку можна визнати особним „українським“ антропологічним типом.

Ця праця Раковського і Руденка є єдиною, що розвиває думки покійного Вовка і взагалі єдиною працею українських антропологів на цю тему за останній час. Нам невідомо, чи невеликий львівський антропологічний осередок провадить і збирання нового антропологічного матеріалу.

Погляди Вовка на расовий характер українського народу знаходять собі підтвердження з боку інших неукраїнських дослідників. Так Jan Mydlarski на підставі величезного матеріалу антропометричних дослідів рекрутів, переведених в цілій Польщі в 1921, 22 і 23 рр. (всього помірено біля 140 тисяч, досі опубліковано матеріал відносно 80.310 осіб), знайшов, що у воєвідствах Львівському, Тернопільському та Станіславівському, себто українських по переважній більшості населення, панує динарська раса.

З другого боку відомий російський вчений Чепурковський, в ряді праць опублікованих ним в останні роки, повторно висловлював думку про приналежність українців до альпійської раси. Треба зазначити, що це твердження не погоджується з даними самого Чепурковського, бо він в багатьох працях підкреслює, крім брахікефалії та темного забарвлення, високий зріст українців в порівнянні з росіянами і білорусами, тоді ж як альпійська раса характеризується малим зростом. Але елементів альпійського типу серед нашого населення є чимало, і тому думка Чепурковського почасти вірна, а посередно вона дає під-

тримку погляду, висловленому Раковським та Руденком про динарсько-альпійський характер українців.

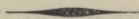
З праць закордонних авторів, присвячених антропології українців, треба підкреслити працю Hella Rösch („Beiträge zur Anthropologie der ukrainischen Wolhynier.“ Mitt. d. Anthr. Gesellsch. in Wien. 1925—26). Матеріалом для праці служать поміри, переведені почасти проф. Kyrle на Волині підчас перебування там австрійської армії, почасти поміри, переведені Rösch в таборі для збігців коло Зальцбурга (Niederalm) над кількома сотнями вивезених туди Волиняків. Разом досліджено 1281 осіб з Кременецького, Дубенського та Ковельського повітів. Праця Rösch відрізняється від усіх досі переведених праць бездоганною технікою збирання матеріалу, а також оброблення його всіма методами модерної антропології. Всі визначення кольору (волосся, очей, шкіри) роблено за допомогою відповідних скал. Другою надзвичайно цінною відміною цієї праці є те, що при антропометричних помірах збирався матеріал не тільки індивідуально, але й по родинах, що давало можливість стежити за проявами тої або іншої ознаки принаймні в двох генераціях. Висновки автора в загальних рисах підтверджують вже Вовком та іншими дослідниками висловлений погляд, що українці Волині в основі виказують всі характеристичні риси українців взагалі, лише з деякими відмінами: в середньому трохи меншого зросту, мають більший відсоток мезокефалів (хоч в більшості брахікефалічні), мають значний відсоток світлих комплексій. Це треба пояснювати значною домішкою сусідніх, переважно білоруських, елементів. До праці додані гарні фотографії ріжних расових типів Волиняків.

Цікава, хоч і невелика праця, вийшла недавно в Празі з інституту славного чеського антрополога Matiegka: O. Furier: Anthropo-fysické typu ruských lebek. Anthropologie. Praha 1923. Автор приходить до такого висновку: „Брахікефалія у росіян значно слабше виявлена, ніж у інших славян, зокрема у південних славян. В цьому відношенні до росіян стоять найближче поляки, власне так, як і в інших ознаках, напр. в комплексії. Білоруси по подовжно-поперечному індексу стоять досить близько до великорусів; у українців цей індекс є значно більшим, одночасно помічається у них більший зріст і темніша комплексія, подібно як у славян південних.“

Підводячи підсумки поданому нами огляду розвитку і сучасного стану антропологічних дослідів над українським народом, мусимо признати, що в останній час — після війни, а також після Вовка — зроблено досить багато. Безперечно, що ми далекі від цілковитої ясности в наших знаннях про антропологічні властивости нашого населення, але вже значно наблизились до неї. Мусимо признати також, що це є заслугою не стільки *українських* антропологів, як головню *антропологів на Україні* та закордонних. Український народ являється й досі головним чином лише об'єктом для антропологічних дослідів над ним чужих вчених, а не провадить їх сам силами своїх наукових працівників. Значіння ж розвитку власне *української* антропології, а не тільки *антропології українців* чи *антропології на Україні* мабуть не треба спеціально доводити. Ця „українізація“ мусить в першу чергу торкнутися головного сучасного осередку антропологічної праці на Україні — Харківського, щоб він бодай по-україн-

ському видавав свої — по змісту, як ми бачили, дуже коштовні — праці, а не виступав з ними, як з працями російськими перед цілим науковим світом.

Для дальшого розвитку антропологічних студій українського населення взагалі потрібно: 1. поширити масові дослідження на всі райони українських земель, 2. уодностайнити методику дослідів та удосконалити оброблення матеріялів (примінення скрізь метод варіаційної статистики, скаль, фотографій то що), 3. поглиблення дослідів в напрямі генетичному: стежити за спадковою передачею ріжних ознак, 4. завжди звертати увагу на однородність відповідного матеріялу, узглядноючи, за прикладом Харківських дослідників, соціальні р жниці, 5. визначати расові типи серед дослідженого матеріялу. Головною передумовою успішної праці в напрямі пізнання антропологічного характеру нашого народу має бути інтерес до цьо о в широких колах нашої інтелігенції. Ми не сміємо ще й далі чекати поки „Німець скаже...“, а до того й історію нам нашу розкаже“. „Німець“ сказав вже чимало, одже мусимо нарешті й ми „заходитись“, кажучи словами Шевченка, до пильніщої праці над дослідженням наших антропологічних властивостей.

ЛІТЕРАТУРА.

(Список головніщих праць, що стосуються до антропології українського населення.)

- И. Коперницькій*: Предварительныя свѣдѣнія о краниологическихъ изслѣдованіяхъ. Кіевск. Унив. Изв. 1861, т. I.
- Welcker*: Untersuchungen über Wachstum und Bau des menschlichen Schädels. Leipzig. 1862.
- Kopernicki J.*: Quelques observations céphalométriques sur les Ruthènes, les Russes et les Finnois de l'est. Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris. 1869.
- Andree R.*: Die Ruthenen in Galizien. Globus. XVII. 1870.
- Проценко*: Антропологическіе этюды. Записки Кіевск. Общ. Естествоиспытателей. 1871, т. II.
- Golovatzki J.*: Die Ruthenen und ihre Wohnsitze an den Karpathen. Mitteil. der geogr. Gesellschaft. Wien. 1876.
- Чубинскій П.*: Малоруссы юго западнаго края. Труды этнограф.-статист. экспедиціи въ Западно-Русскій край. СПб. 1877, т. VII.
- Majer J. i Kopernicki J.*: Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. T. I. Kraków. 1877. T. IX. 1885.
- Majer J.*: Roczny przyrost ciała u ludności galicyjskiej między 20-tym a 23-cim rokiem życia, jako przyczynek do jej charakterystyki fizycznej, oznaczony co do Rusinów. Zbiór wiadomości do antropol. kr. T. II. Kraków. 1878.
- Tschubinsky P.*: Kurze Charakteristik der Klein-Russen. Russische Revue. XIII. St. Petersburg. 1878.
- Weissbach*: Körpermessungen verschiedener Menschenrassen. Berlin. 1878.
- K.*: Die Hauptstämme der Russen. Petermanns Mitteilungen. 1878.
- Vlach J. E.*: Die ethnographischen Verhältnisse Südrusslands. Mitt. der geogr. Gesellsch. XXII. Wien. 1879.
- Эркертъ*: Антропологическое изслѣдованіе нѣкоторыхъ Кавказскихъ народовъ и Малороссовъ Харьковской губ. Изв. Кавк. Огд. И. Р. Георг. О-ва, т. VII. Тифлисъ. 1881—82.
- Эмме В. Е.*: О соотношеніи между цвѣтностью и формою черепа. Протоколы засѣд. Антроп. Отд. О-ва Люб. Е. А. и Э. Москва. 1881—1886.
- Talko-Hryniewicz J.*: Z miejscowej antropologii. „Kraj“. N 22. Petersburg. 1883.
- Dzieduszycki A.*: Die Ruthenen. Mitt. d. geogr. Gesellschaft. Wien. 1884.
- Diebold W.*: Ein Beitrag zur Anthropologie der Kleinrussen. Inaug.-Dissert. Dorpat. 1886.
- Антонович В.*: Три національні типи народні. „Правда“, Львів. 1888.
- Himmel v. Agisburg*: Körpermessungen in der Bukowina. Mitt. d. Anthropol. Gesellsch. in Wien. 1888.
- Erismann F.*: Untersuchungen über die körperliche Entwicklung der Fabrikarbeiter in Zentralrussland. Arch. für soz. Gesetzgebung u. Statistik. 1888. Bd. I. Tübingen.
- Kopernicki J.*: Charakterystyka fizyczna górali ruskich. Zbiór wiadomości do antropol. kr. XIII. Kraków. 1889.
- Анучинъ Д. Н.*: О географическомъ распредѣленіи роста мужского населенія Россіи (по даннымъ о всеобщей воинской повинности за 1874—1883 г. г.). СПб. 1889.

- Багалей Д.*: Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго Государства, т. I. 1889.
- Поповъ М. А.*: Къ учению о черепахъ. Харьковъ. 1890.
- Иковъ К. Н.*: Замѣтки по кефалометріи. Дневникъ Антроп. Отд. М. О. Л. Е., А. и Э. Москва. 1890, «выпускъ IV».
- Talko-Hryniewicz J.*: Charakterystyka fizyczna ludu rusińskiego. Zbiór wiadomości do antrop. kr. XIV. Kraków. 1890.
- Idem*: Charakterystyka fizyczna ludności Podola. Materiały do antrop., archeol. i etnogr. Akad. Umjęt. T. I. Kraków. 1890.
- Красновъ А. Н.*: Объ антропологическихъ типахъ Харьковск. уѣзда. Геогр. сборн. студ. Харьк. Ун-ив. 1891.
- Талько-Гринцевичъ Ю.*: Физическая характеристика Украинскаго народа. Протоколы Засѣд. Русск. Антроп. О-ва за 1890—91 г. г. СПб. 1892.
- Talko-Hryniewicz J.*: Charakterystyka fizyczna ludów Litwy i Rusi. Zbiór wiad. do antrop. kr. XVII. Kraków. 1893.
- Петровъ В.*: Сравненіе антроп. данныхъ о призывныхъ Курск. губ. Дневн. Антроп. Отд. Моск. О-ва Люб. Е., А. и Э. 1893, вып. I.
- Talko-Hryniewicz J.*: Slachta ukraińska. Materiały do antrop., arch. i etnogr. Akad. Umjęt. II. Kraków 1897.
- Талько-Гринцевичъ*: Къ антропологіи населенія Подолья. Труды Антроп. О-ва при Военно-Мед. Академіи. СІБ. 1897.
- Гильченко Н. В.*: Матеріалы для антропологіи Кавказа. III. Кубанскіе казаки. Труды Антроп. Отд. О-ва Люб. Естествознанія. XVIII. Москва. 1897.
- Тезяковъ Н. И.*: Физическое развитіе учениковъ земскихъ школъ Елизаветградск. уѣзда. Труды Антроп. Общ. при Военн.-Мед. Академіи, т. II. 1897.
- Шверинъ Т.*: Къ вопросу о вліяніи школъ на физическое развитіе и болѣзненность учащихся въ земскихъ школахъ Ананьевск. уѣзда. Херсонск. губ. Херсонъ. 1898.
- Красновъ А. Н.*: Объ антропологическихъ изслѣдованіяхъ и измѣреніяхъ въ Харьковск. и Валковскомъ уѣздахъ. Русск. Антрополог. Журналь. Москва. 1900.
- Magierowski L.*: Wzrósł ludności w pow. Sańskiem. Materiały antrop., arch., etnogr. IX. Kraków. 1900.
- Красновъ А. Н.*: Матеріалы для антропологіи русскаго народа. Русск. Антр. Журн. 1902, кн. 3.
- Ивановскій А. А.*: Опытъ антрополог. классификаціи населенія Россіи. Р. Антр. Журн. 1903.
- Idem*: Объ антропол. составѣ населенія Россіи. Труды Антр. Отд. Общ. Люб. Ест., Антр. и Этн., том XXII, 1904. Москва.
- Кожухов А. Н.*: Малороссы Волынск. губ. Русск. Антр. Журн. XVII—XVIII. Москва. 1904.
- Бѣлодѣдъ Ѳ. З.*: Къ антропологіи малорусскаго населенія Черниговск. губ. Русск. Антр. Журналь. 1904. NN 1, 2.
- Volkov Th.*: Rapport sur le voyage en Galicie Orientale et en Bukovine en 1903 et 1904. Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris. 1905.
- Idem*: Rapport sur le voyage en Galicie Orientale en 1905. Ibidem. 1906.
- Прохоровъ К. Г.*: Къ антропологіи великорусскаго и малорусскаго населенія Коротоянскаго уѣзда Воронежск. губ. Русск. Антр. Журн. XXV—XXVI. 1907, кн. 1—2.
- Kożuchow A.*: Kleinrussen in Wolhynien. Archiv für Anthropologie. 1907.
- Волковъ Ѳ.*: Украинцы въ антропологическомъ отношеніи. „Украинскій Вѣстникъ“, 1906, N 7.
- Вовк Хв.*: Антропометричні дослѣди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. I. Гуцули. Матеріали до укр.-руськ. етнології, т. X. Наук. Т-во ім. Шевченка. Львів. 1908.
- Ridnyskuj St.*: Ukraina. Land und Volk. Wien. 1916.
- Волковъ Ѳ.*: Антропологическія особенности украинскаго народа. Сборникъ „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. II. Петроградъ. 1916, стор. 427—454.
- Анучинъ Д. Н.*: Къ антропологіи украинцевъ (Ѳ. К. Волковъ: Антроп. особенности украинцевъ. Ст. в II т. „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“. Петроградъ. 1916). Русск. Антр. Журн. 1918, кн. 1—2.

- Кордуба М.: Територія і населення України. Відень. 1918.
- Шервинській И. и Штейн В.: Антропологическое исследование одесских подростков рабочих и служащих. Статист. Вестник. 1921.
- Чепурковский Е.: О цветности крестьянского населения России в связи ея с головным указателем. Журн. Казанск. Мед.-Антр. Общ. Вып. I. 1921.
- Ивановский А. А.: Антропологическое исследование голодающих. Сборник "О голоде". Харьков. 1922.
- Чепурковский Е.: Р.спределение головного показателя русских крестьян по уездам. Русск. Антр. Журн. 1922, кн. 1—2.
- Čepurkovskij E.: Hlavní typu ruského národa a jich poměr k slovanské kolonizaci. Anthropologie. Praha. 1923. N 2.
- Tshepourkovskij E.: Biometrical Studies on the Anthropology of Russia. Biometrika. Vol. XV. 1923.
- Чепурковский Е.: Вопрос антрополога историкам. Русск. Антр. Журн., т. 13. 1924.
- Stolyhuo Kaz.: Analiza antropologicznych typów. Warszawa 1924.
- Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка, ч. I. Київ. 1925.
- Раковський Ів.: Погляди Хв. Вовка на расовість укр. народу. Збірн. Мат.-прир.-лік. Секції Наук. Т-ва ім Шевченка. XXII—IV. Львів. 1925.
- Mydlarski Jan: Предварительн. отчет о во.нно антр.п. изучении Польши. Kosmos. Lwów. 1925 (циг. за Русск. Антр. Журн., т. 14, 1926, кн. 3—4.)
- Pösch Hella: Beiträge zur Anthropologie der Ukrainischen Wolhynier. Mitt. der anthrop. Gesellschaft in Wien. Bd. LV, 1925, Bd. LVI, 1926.
- Матеріали по антропологии Украины. Сборник I. Дети-українці школьного возраста. Под ред. Л. Николаева. Харьков. 1926.
- Idem: Сборник II. Национальные и социальные различия в физических признаках населения Украины. Под ред. Л. Николаева. Харьков. 1926.
- Рудницький Ст.: Основы землєзнання України. Друга книга. Антропогеографія України. Ужгород. 1926.
- Раковський Ів. і Руденко С.: Погляди на антропологиячні відносини в українськ. народу. Збірник матем.-прир.-лік. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка. XXVI. Львів. 1927.
- Носів А.: Матеріали до антропологии України. Українці Поділля. Етнограф. Вістник. N 5. Вид. етнограф. комісії Укр. Акад. Наук. Київ. 1927.
- Furier O.: Antropofysické typu ruských lebek. Anthropologie. V, N 3—4. Praha. 1927.
- Вовк Хв.: Студії з української етнографії та антропологии. Вид. Укр. Гром. Вид. Фонду. Прага. 1927.
- Носів А.: Матеріали до антропологии України. Українці Кубані. "Антропология". Річник кабінету Антропологии ім. Хв. Вовка при Укр. Акад. Наук. Київ. 1928.

RÉSUMÉ.

L'auteur donne un aperçu historique du développement de l'anthropologie en Ukraine à partir de 60èmes années du XIXe siècle jusqu'à présent. Il constate que les recherches anthropologiques systématiques ont été commencées seulement au XXe siècle. C'est le prof. F. Vovk, qui doit être considéré le fondateur de l'anthropologie des Ukrainiens. Le prof. Vovk a commencé ses études sur la population ukrainienne en 1903 avec le secours de l'Institut de l'anthropologie de Paris et les continuait avec ses élèves jusqu'à sa mort en 1918.

Le « type anthropologique ukrainien » peut être caractérisé, selon Vovk, comme suit :

Les Ukrainiens ont les cheveux et les yeux foncés, la taille au-dessus de la moyenne ou plutôt haute, la tête et le visage hauts, le nez droit et mince, la forme du crâne brachicéphalique; les extrémités inférieures sont relativement plus longues que les supérieures. Par ces caractères anthropologiques ils sont très proches des slaves de sud et appartiennent à la race adriatique (dinarique).

Les élèves du prof. Vovk ont organisé dans les dernières années un centre de l'activité anthropologique à Kiev sous la forme du « Laboratoire anthropologique à l'Académie ukrainienne des sciences ». Ce laboratoire a publié plusieurs publications, qui représentent rien qu'un façonnement du matériel recueilli encore avant la guerre. Ce centre de l'anthropologie de Kiev, en ce qui concerne les forces personnelles et matérielles, est relativement faible, beaucoup plus faible qu'un autre centre, celui de Kharkhiv.

Le travail anthropologique à Kharkhiv est dirigé principalement par le Dr. L. Nicolayev, qui est le directeur du laboratoire anthropologique dans l'Institut psycho-neurologique de l'Ukraine.

Le Dr. Nicolayev et ses collaborateurs ont publié pendant dernières années deux recueils des travaux qui représentent le résultat de nouvelles recherches, faites sur un grand nombre de personnes de la population du district de Kharkhiv. Ces recherches peuvent être considérées comme une nouvelle fase en développement de l'anthropologie en Ukraine. Elles sont caractérisées par les traits suivants: 1° les recherches sont territoriales, c.-à-d. elles cherchent à étudier toute la population de divers districts du point de vue anthropologique, 2° elles consacrent beaucoup d'attention

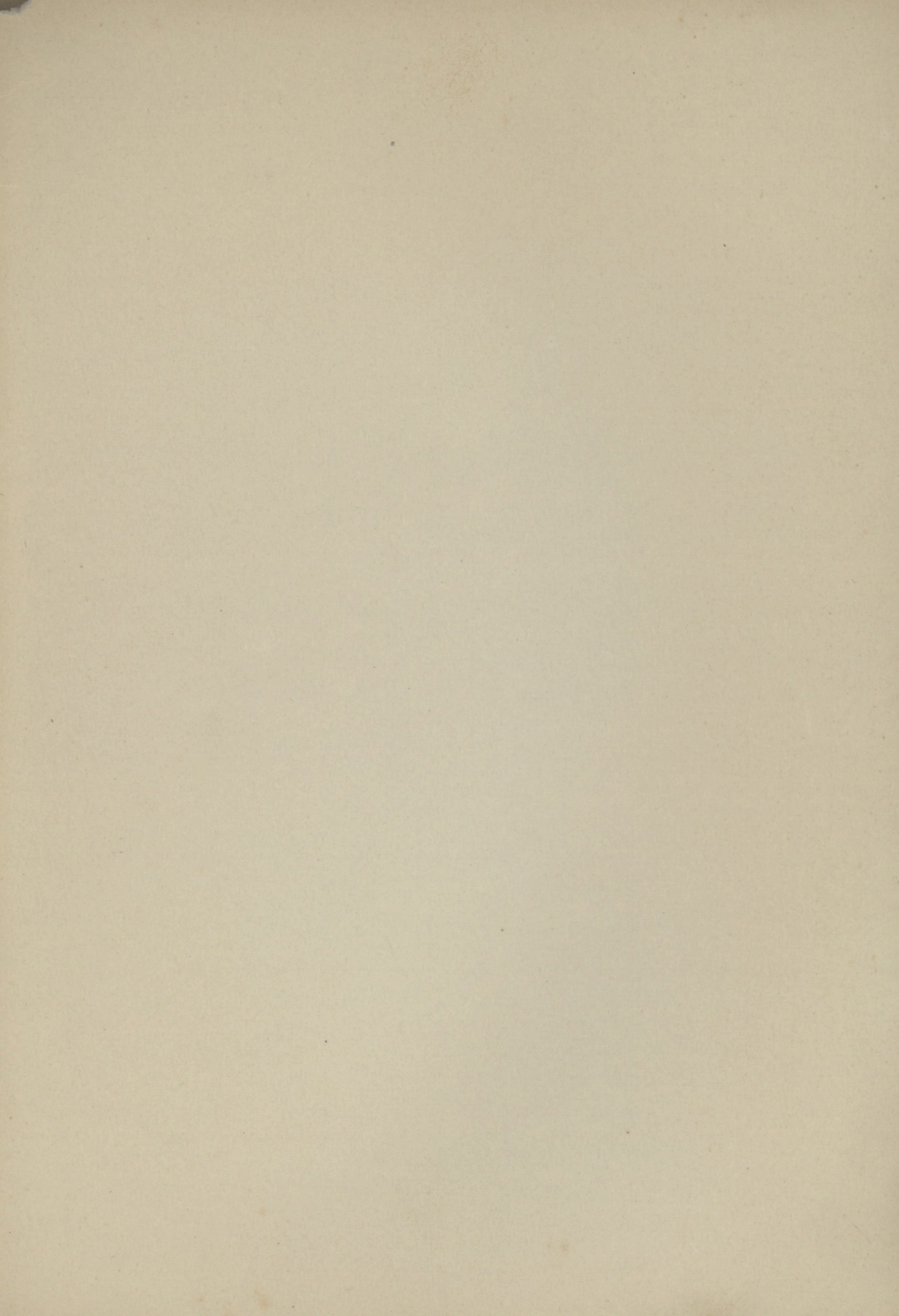
parmi les divers groupes des étudiés non seulement aux différences nationales, mais aussi sociales, 3° les observations sont faites sur un grand matériel (dizaines de milles de mesurages anthropométriques), 4° les recherches s'efforcent à étudier parmi la population aussi les différents types constitutionaux, 5° les travaux sont faits très soigneusement par toutes les méthodes de la statistique moderne.

Ayant donné un aperçu critique des travaux de cette « école de Kharkhiv », ainsi que d'autres travaux anthropologiques sur les Ukrainiens, parus pendant les dernières années, l'auteur arrive à la conclusion que tous ces travaux en grandes lignes confirment l'opinion de Vovk sur le « type anthropologique ukrainien ». La définition de Vovk exige une seule correction, notamment que parmi les Ukrainiens, outre la race dinarique, qui est prépondérante, la race alpine est aussi relativement fort représentée (à peu près 20%).

L'auteur joint à son travail une liste de principaux travaux anthropologiques sur les Ukrainiens depuis 1861 jusqu'à présent.

U 27861

3186244437

